

Lyginamoji istorinė restauracijų sociologija

Alvydas Noreika

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius, Lietuva
alvydas_noreika@yahoo.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2706-7339>

Vienoje iš naujausių savo monografijų *The Great Restoration: Post-Communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Restorations* (liet. *Didžioji restauracija: postkomunistinės transformacijos lyginamosios istorinės restauracijų sociologijos požiūriu*), pasirodžiusioje „Brill“ leidykloje 2023 m., Vilniaus universiteto sociologijos profesorius Zenonas Norkus tęsia postkomunistinės transformacijos temą, pradėtą nagrinėti ankstesnėse monografijose (Norkus 2008; 2012). Žvelgdami į teorinius ir metodologinius monografijos pagrindus matome ir tam tikrą ankstesnių tyrimų tęstinumą, ir pertrūkį. Viena vertus, autorius toliau naudoja jam įprastus metodus – lyginamąją istorinę ir kliometrinę analizes. Antra vertus, atsisako į postkomunistines transformacijas žvelgti per modernizacijos teorijos prizmę, vietoj jos renkasi restauracijų teoriją. Su pastarąja bėda tokia, kad ją Norkus randa praktiškai užuomazginėje stadijoje ir tenka pačiam rimtai paplušėti, kad jai suteiktų norimą darbinį pavidalą. Tam tikslui nevengiama pasitelkti net kultūros paveldo ir gamtos apsaugos studijų teorinių išteklių.

Norkaus bendroji restauracijų teorija paremta trimis sąvokų opozicijomis: reabilitacija vs restauracija (angl. rehabilitation vs restoration), tipo restauracija vs individualaus atvejo restauracija (angl. type restoration vs token restoration) ir sėkminga restauracija vs nesėkminga restauracija (angl. successful restoration vs failed restoration).

Norkaus požiūrį į santykį tarp reabilitacijos ir restauracijos galima apibrėžti pasitelkus prancūzų antropologo Louiso Dumont'o hierarchinės opozicijos koncepciją (Dumont 2002 (1983): 234–246). Pagal šią koncepciją, santykiai tarp opozicijos narių skleidžiasi dviejuose lygmenyse: žemesniajame lygmenyje pabrėžiamas jų skirtumas, o aukštesniajame lygmenyje – jų tapatumas. Pastaruoju atveju vienas opozicijos narys laikomas kito nario dalimi. Norkaus skirtis *reabilitacija–restauracija* idealiai atitinka diumoniškąją hierarchinę opoziciją. Kalbėdamas apie šią opoziciją, jis teigia du dalykus: kad, viena vertus, restauracija yra viena iš reabilitacijos rūšių ir, antra vertus, restauracija yra ne tas pats

kas rehabilitacija. Rehabilitacija yra egzistuojančios sistemos, įvardijamos tarpine sistema (angl. *intermediate system*) (B), pagerinimas, kai dėl tokio pagerinimo gautoji sistema (C) nebūtinai išlaiko panašumą su pirmine sistema (angl. *original system*) (A), egzistavusia prieš tarpinę sistemą (B), ir jos tęstinumą. Restauracijos atveju, priešingai, gautoji sistema (C) būtinai išlaiko panašumą su pirmine sistema (A) ir jos tęstinumą.

Apie restauruotosios sistemos (C) panašumo į pirminę sistemą (A) ir jos tęstinumo laipsnį Norkus siūlo spręsti atsižvelgiant į abiejų sistemų populiacijos sutaptį: ar ir kiek pirminėje sistemoje (A) gimusių ir gyvenusių individų sulaukė restauruotosios sistemos (C) įsitvirtinimo. Jei tarpinė sistema (B) tęsėsi taip ilgai, kad sistemos atkūrimo dėl ribotos biologinės žmogaus gyvenimo trukmės nesulaukė nė vienas individas ar to momento sulaukė per menkas jų skaičius, tuomet atkurtoją sistemą (C) lietuvių sociologas siūlo priskirti prie tipo restauracijos. O individualaus atvejo restauracijai siūloma priskirti tuos atvejus, kai restauruotosios ir pirminės sistemų populiacijos pakankamai persikloja.

Restauracijos sėkmę Norkus siūlo matuoti pasitelkus keturis rodiklius – sistemos egzistavimo trukmę ir ekonominę, sveikatos bei somatinę pažangą. Kiekvieno rodiklio atveju restauruotoji sistema (C) turi būti lyginama ne tik su tarpine sistema (B), bet ir su pirmine sistema (A). Jei pirmoji bus pranašesnė tik už vieną kurią iš pastarųjų, tuomet, pasak sociologo, galima kalbėti tik apie dalinę restauracijos sėkmę. O restauraciją absoliučiai sėkminga galima pripažinti tik tuomet, jei restauruotoji sistema pranoks abi savo pirmtakes, paimtas atskirai.

Traktuojant postkomunistines transformacijas kaip restauracijas atsiveria kelias jas lyginti su praeityje vykusiais panašiais procesais. Iš daugelio jų Norkus išsirenka po 1815 m. Vienos kongreso įvykčius pasikeitimus, kuriais buvo siekiama restauruoti socialinę ir politinę tvarką, egzistavusią Europoje iki 1789 m. Tokį pasirinkimą lėmė tai, kad daugeliu atžvilgių jos yra struktūriškai panašios. Abiejų jų vykdytojai kovojo su revoliucijų pasekmėmis: postnapoleoniniai restauratoriai – su Prancūzijos revoliucijos sukurta socialine ir politine sistema, o postkomunistiniai restauratoriai – su 1917 m. Spalio revoliucijos pagimdyta sistema. Abi revoliucijos savo ideologine orientacija ir sukeltomis pasekmėmis buvo pasaulinės. Abi jos sukūrė milžiniškas imperijas, kurios nė iš tolo neatitiko jų propaguotų idealų. Įveikiant abiejų revoliucijų imperinį palikimą restauratoriams teko rūpintis socialinės ir politinės tvarkos atstatymu ne tik atskirų valstybių, bet ir tarptautiniu lygmeniu.

Pasirinkta lyginamoji istorinė perspektyva leidžia Norkui pasiekti netrivialius tyrimo rezultatus. Šie rezultatai jokių būdu neapsiriboja postkomunistinių transformacijų studijomis. Jie toli jas peržengia. Pirmiausia, atliktas tyrimas reikšmingai papildė lyginamojoje istorinėje sociologijoje vykdomus revoliucijų tyrimus, kuriuos bene ryškiausiai reprezentuoja amerikiečių sociologė Theda Skocpol (1979). Iki šiol dėl joje vyravusio neigiamo požiūrio į restauracijas kaip į trumpalaikes nesėkmingas pastangas pasukti istorijos ratą atgal pastarosioms nebuvo skiriama deramo dėmesio. O tai savo ruožtu neleido iki galo rekonstruoti universalios revoliucijų paskatintos istorinių įvykių struktūros (angl. *pattern*). Mat restauracija yra vienas iš sudėtinių šios struktūros elementų – šalia pačios revoliucijos, revoliucinių karų ir revoliucinės imperijos. Šiame kontekste Norkaus monografija

yra labai savalaikė pastanga užpildyti minėtos universalios struktūros rekonstrukcijoje žiojinčią skylę.

Įvairiausiai rakursais lygindamas konkrečias istorines restauracijas ir ieškodamas universalių jų bruožų, Norkus radikaliai oponuoja vyraujančiam neigiamam restauracijų vertinimui. Jis įrodinėja, jog daugelis konkrečių istorinių restauracijų daugiau ar mažiau atitinka sėkmės rodiklius ir dėl to iš esmės restauracija vertintina kaip teigiamas, o ne neigiamas istorijos reiškiny. Siekdamas dar labiau pabrėžti restauracijos pozityvumą, sociologas atkreipia dėmesį į istorijos paradoksą, kurio esmę sudaro tai, kad revoliucijos pažadus galiausiai realizuoja ne revoliucionieriai, bet restauratoriai. Revoliucijos paprastai sukuria imperijas, kurios vargiai primena jų žadėtąją žmonijos būklę, kaip, pavyzdžiui, Spalio revoliucija vietoj laisvos nuo išnaudojimo visuomenės pagimdė imperiją, pagrįstą beatodairiška individų eksploatacija.

Minėtą istorijos paradoksą Norkus aiškina tuo, kad vienas iš restauratorių tikslų – ne-leisti kilti naujoms būsimoms revoliucijoms. Siekdami joms užbėgti už akių, jie pripažįsta ir dalį revoliucijos, kurios padarinius jie siekia įveikti, atneštų naujovių, tardami, kad jos būtų atsiradusios ir be revoliucijos, natūraliai vystantis pirminei socialinei ir politinei sistemai. Kaip tokio elgesio pavyzdį Norkus nurodo, kad postkomunistinės transformacijos iniciatoriai ir vykdytojai, restauruodami kapitalizmą, gerovės valstybės sistemas paliko, nors pastarosios jų šalyse buvo įtvirtintos socialistinių revoliucijų. Restauratoriai vadovavosi prielaida, kad tokios sistemos ir taip būtų natūraliai atsiradusios ir kad jų panaikinimas gali sukurti sąlygas naujoms antikapitalistinėms revoliucijoms kilti. Tad, remiantis šiais sumetimais, monografijoje ne kartą pakartojama mintis, kad restauruotoji sistema (C) jokiu būdu nėra visiškai identiška pirminei sistemai (A), kad ji yra tam tikra pirminės ir tarpinės sistemų sintezė. Šiai minčiai išryškinti ypač paranki pasirodė vokiečių filosofo Georgo Wilhelmo Hegelio dialektinė logika.

Antroji platesnė Norkaus atliktų tyrimų reikšmė susijusi su tarptautinės teisės teorija ir praktika. Postkomunistines transformacijas lydėjo ir sudėtinių valstybių – Sovietų Sąjungos, Jugoslavijos ir Čekoslovakijos – subyrėjimas į atskiras nacionalines valstybes. Pastarosios siekė save pateikti ne kaip naujas, bet kaip atsikuriančias valstybes. Jos pabrėžė savo kaip seniai praeityje egzistavusių valstybių tęstinumą. Pavyzdžiui, Sakartvelas savo valstybingumą siekė kildinti iš 1918–1921 m. egzistavusios Sakartvelo respublikos, o Kroatija – iš X–XI a. egzistavusios Kroatijos karalystės. Tačiau, kaip nurodo Norkus, šiame kontekste pasisekė tik Baltijos valstybėms. Lietuvos, Latvijos ir Estijos kaip tarpukaryje egzistavusių valstybių tęstinumas buvo tarptautiniu mastu pripažintas, o kitų panašios teisinės pretenzijos – ne. Aiškindamas, kodėl taip buvo pasielgta, Norkus pasitelkia savąją skirtį tarp tipo ir individualaus atvejo restauracijos. Pasak autoriaus, Baltijos šalių kaip tarpukaryje egzistavusių valstybių tęstinumas buvo pripažintas dėl to, kad joms restauruojant savo valstybes dar gyveno pakankamas skaičius individų, gimusių iki 1940 m. okupacijos ir aneksijos. O kitos valstybės pretendavo į tęstinumą valstybių, kurios tiek buvo nutolusios į praeitį, kad jose gimusieji individai iki valstybės restauracijos arba iš viso neišgyveno ir tiesiog išmirė natūralia mirtimi, arba jų išgyveno per menka dalis. Sėkmė aiškinant, kodėl Baltijos šalių teisinės pretenzijos į jų tarpukario valstybių

tęstinumą tarptautinės bendruomenės buvo pripažintos, o kitų šalių, siekusių panašių tikslų, – ne, padrąsina Norkų siūlyti skirtį tarp tipo ir individualaus atvejo restauracijos įtraukti į tarptautinės teisės teoriją ir ja vadovautis sprendžiant valstybių pretenzijų į teisinį ankstesnių jų pirmtakių tęstinumą kazusus.

Vis dėlto vien minėtu siūlymu Norkus nepasitenkina. Nenurodžius minimalios sutapties tarp pirminės (A) ir restauruotosios (C) sistemų populiacijų dydžio, lieka daug vietos laisvoms interpretacijoms, prie kurios rūšies restauracijos priskirti konkrečią restauraciją, kai yra išgyvenęs bent vienas individas, gimęs pirminėje sistemoje (A), ir, atitinkamai, ginčams, kaip vertinti restauratorių pretenzijas į teisinį praecityje egzistavusios valstybės tęstinumą. Suprasdamas tai, sociologas imasi šį dydį apskaičiuoti. Tą jis daro pasitelkdamas Latvijos valstybės restauracijos atvejį. Tokį pasirinkimą lėmė du sumetimai. Pirma, Latvijos, kaip ir Lietuvos bei Estijos, valstybingumas buvo atkurtas po ilgiausio nesaties tarpsnio ir jos, kaip praecityje egzistavusios valstybės, tęstinumas pripažintas tarptautiniu mastu. Antra, lyginant su kitomis dviem Baltijos šalimis, Latvijos populiacijos sutaptis tarp restauruotosios (C) ir pirminės (A) politinės sistemos buvo pati mažiausia. Taigi, remdamasis Latvijos duomenimis, minimalų restauruotosios ir pirminės sistemų populiacijų sutapties dydį Norkus apibrėžia taip: restauruotosios sistemos (C) populiaciją turi sudaryti ne mažiau kaip 7 proc. individų, kurie prieš išnykstant pirminei sistemai (A) buvo sulaukę 15 ar daugiau metų, 10 proc. tų, kuriems tuo metu buvo ne mažiau kaip 10 metų, ir mažiausiai 20 proc. gimusiųjų pradinėje sistemoje ir buvusiųjų visateisiais jos piliečiais. Būtina pažymėti, kad šie skaičiai galioja ir Norkui kalbant apie demokratijos bei kapitalizmo restauracijas, kitas svarbias postkomunistinių transformacijų kryptis.

Iš to, kas pasakyta, jokių būdu negalima daryti išvados, kad Norkaus monografija gali būti įdomi ir svarbi tik sociologams ir tarptautinės teisės specialistams. Joje pateikiama plati ir ganėtinai detali pastarųjų trijų šimtmečių Europos politinio ir socialinio gyvenimo panorama. Šiai panoramai susintetinti apdorojama daugybė kitų autorių atliktų tyrimų ir statistinių duomenų, kiekvienu atveju sąžiningai nurodant ištirtumo ir daromų išvadų tikrumo laipsnį, taip pat išradingai pasitelkiamos ir, kai reikia, konstruojamos teorinės bei metodologinės pažinimo priemonės. Todėl su monografija pravartu visomis prasmėmis susipažinti ir istorikams, politologams bei filosofams, besispecializuojantiems tyrime paliečiamų sričių filosofijose. Be abejo, yra ko pasimokyti iš Norkaus ir lituanistams. Šiais reikalavimo spausdintis prestižiniuose užsienio leidiniuose ir tarptautiniu mastu pripažintose leidyklose laikais jie galėtų pasimokyti, kaip savo tiriamose temose atrasti universalųjį aspektą, kuris jų tyrimus paverstų aukštai kotiruojamais ir geidžiamais pasaulinėje akademinėje rinkoje.

Mokslo etosas reikalauja autorių ne tik pagirti, bet ir nurodyti jo trūkumus. O pastarųjų, kaip žinome, galima atrasti bet kokiame kūrinyje. Pirmiausia monografijoje pasigendu deramo dėmesio kultūrai. Kultūra joje pasirodo fragmentiškai: pavyzdžiui, užsimenant apie idėjinius pasaulinių revoliucijų idealus ar siekiant pagrįsti restauruotosios (C) ir pirminės (A) sistemų populiacijų sutapties dydį (kodėl toks, o ne kitoks procentas penkiolikmečių ir dešimtmečių, augusių pirminėje sistemoje (A), turi sudaryti restauruotosios sistemos (C) populiaciją), ar paminint, kad Prūsijos kancleris Otto von Bismarckas gebėjo

monarchistiniams tikslams pajungti liberalias ir socialistines idėjas. Tačiau to jokiū būdu nepakanka. Juk ponapoleoniniu ir postkomunistiniu laikotarpiu vyko ne tik politinės bei socialinės, bet ir kultūrinės restauracijos. Buvo siekiama sutriuškinti su tarpine sistema (B) susijusią kultūrą bei kartu su pirmine politine ir socialine sistema (A) grąžinti pastarosios kultūrą. Kartkartėmis įsisiūbuojanti gerovės valstybės sistemos kritika, žeriama verslo ir kitų postkomunistinės transformacijos laimėtojų interesams atstovaujančių institutų ir organizacijų, bei „tikrųjų“ vertybių gynyba liudija, kad kultūros restauracija iš postkomunistinių transformacijų dienotvarkės niekur nedingusi iki šiol. Todėl, gilinantis į postkomunistines transformacijas konkrečiai ir restauracijas apskritai, privalu įtraukti ir kultūros tyrimus. Jie pravartūs ne tik rekonstruojant išsamų restauracijų vaizdą, bet ir siekiant adekvačiai suprasti, kas vyksta politinėje ir socialinėje jų plotmėje. Juk grynos, nuo kultūros vertybių atribotos socialinės ir politinės sistemos yra labiau teorinės abstrakcijos, o ne istorinė tikrovė. Realybėje jos egzistuoja glaudžiai susipynusios vienos su kitomis. Vertybės yra institucionalizuotos socialinėse ir politinėse sistemose ir jas organizuoja bei legitimuoja. Neturėdamos legitimumo, socialinės ir politinės sistemos priverstos remtis vien plika fizine jėga, o tai yra ir neefektyvu, ir galiausiai pasmerkta nesėkmei – tą puikiai iliustruoja 1830 m. Liepos revoliucija. Tai, kad Norkui nepavyksta iki galo atsiriboti nuo kultūros, kad ji norom nenorom vis šmėkšteli jo svarstymuose, tik patvirtina, kad kultūra yra reikšmingas socialinės tikrovės elementas ir kad analizuojant socialines bei politines sistemas būtina svarstyti ir jų santykius su ja.

Be deramo dėmesio kultūrai, monografijoje taip pat pasigendu kompleksiškesnės socialinių ir politinių sistemų funkcionavimo ir išlikimo analizės. Tai ypač pasakytina apie jų tvėrmės ir sėkmės skaičiavimus. Pavyzdžiui, kyla rimtų abejonių, ar restauruotieji monarchiniai režimai būtų taip sėkmingai atsilaikę prieš 1848–1849 m. revoliucijas, jei ne Rusijos ir Prūsijos, to meto Europos hegemonų, pagalba. Tas pat pasakytina ir apie daugelį komunistinių Rytų Europos šalių režimų. Jei ne Sovietų Sąjungos veiksnys, jie greičiausiai nebūtų nei įsisteigę, nei taip ilgai išsilaikę. Juk užteko šiam veiksniai susilpnėti, ir komunistiniai režimai 1989–1990 m. griuvo kaip kortų nameliai. Todėl matuojant politinių sistemų trukmę ir vertinant jų sėkmę būtų prasminga atsižvelgti į jų padėtį tarptautinėje politinėje sistemoje ir pastarosios įtaką šių sistemų funkcionavimui bei išlikimui.

Recenzijos žanras neleidžia labai išsiplėsti. Tad trumpai paminėsiu dar porą labiausiai kliūvančių dalykų. O kitus trūkumus, kaip ir privalumus, tikiuosi, atskleis kiti kritiškai skaitytojai bei pradėto darbo tęsėjai.

Savo pobūdžiu bendroji sistemų teorija, kuria vadovaujasi Norkus, yra antihumanistinė. Joje nuvertinama asmenybės kaip savarankiško veiksnio reikšmė. Norkaus pasirinkta strategija „humanizuoti“ šią teoriją – apie gerovę, psichologinę kategoriją, spręsti iš BVP vienam gyventojui, gyvenimo šansų ir vidutinio ūgio – vargu ar pakankamai sušvelnina jos antihumanistinį pobūdį. Norėtųsi, kad naudojamas instrumentarijus būtų papildytas socialiniu-psichologiniu požiūriu, kurį Lietuvos sociologijos kontekste bene geriausiai reprezentuoja Vytauto Kavolio darbai.

Galiausiai, skaitant monografiją neapleidžia jausmas, kad daroma filosofams gerai žinoma škotų filosofo Davido Hume'o suformuluota klaida, kurios esmę sudaro tai, kad

iš to, kas yra, bandoma išvesti tai, kas turi būti. Bene ryškiausiai ši klaida atsiskleidžia Norkaus siūlymuose papildyti tarptautinės teisės teoriją. Tai, kad tarptautinė bendruomenė taip kartą nusprendė, nereiškia, kad ji taip būtinai elgsis ir ateityje. Neatmestina, kad, susiklosčius naujai tarptautinei tvarkai ir iškilus naujiems hegemonams ar išlikus tiems patiems hegemonams, bet pasikeitus jų interesams, sprendimai dėl valstybių pretenzijų į teisinį praeityje egzistavusių valstybių tęstinumą gali būti priimami kitais pagrindais, nei buvo priimta Baltijos šalių atveju.

Nepaisant pareikštos kritikos, Norkaus monografija yra reikšmingas indėlis į lyginamąją istorinę sociologiją ir tarptautinę teisės teoriją. Ir nors ji nepateikia galutinių, kiek jie iš viso moksle įmanomi, atsakymų į keliamus klausimus (kad ir dėl absoliučios postkomunistinių transformacijų sėkmės), neabejotinai jiems ruošia našią dirvą.

Literatūra

- Dumont, L., 2002 (1983). *Esė apie individualizmą: Modernioji ideologija antropologiniu požiūriu*. Vertė J. Skersytė. Vilnius: Baltos lankos.
- Norkus, Z., 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Norkus, Z., 2012. *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania: A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*. Vilnius: Apostrofa.
- Skocpol, Th., 1979. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press.